

Gerrit Immink Over God gesproken Preken in theorie en praktijk

BOEKENCENTRUM

ISBN 978 90 239 5233 6 (boek)
ISBN 978 90 239 5234 3 (e-book)
NUR 700

Ontwerp omslag: Geert de Koning
Omslagbeeld: Fabio Vittorelli, Milaan – www.fabiovittorelli.com
Lay-out en dtp: Gewoon Geertje

© 2018 Uitgeverij Boekencentrum, Utrecht
www.uitgeverijboekencentrum.nl

Alle rechten voorbehouden

1. De preek als godsdienstig samenspel

1. Inleiding

Niets is kenmerkender voor de protestantse kerkdienst dan de preek. Al eeuwenlang komen christelijke gemeenschappen op zondag bijeen om te zingen en te bidden, uit de Bijbel te lezen, het geloof te belijden en de sacramenten te vieren. En er wordt gepreekt. Het houden van een preek is een onmisbaar onderdeel van de kerkdienst op zondag. Dit boek gaat over de preek. Het woord 'preek' is redelijk ingeburgerd in onze samenleving, maar vaak wel in negatieve zin. 'Ik heb weer een preek te horen gekregen.' Dan heeft het de klank van een berisping of vermaning, waar niemand op zit te wachten. Of: 'Die preek hoeft er niet bij', en dan bedoelen we een lang en node-loos verhaal. Ook kennen we het woord 'preektoon' en dat duidt op een gemaakte of zalverige toon. Trouwens, het 'preekverbod' komt tegenwoordig ook weer in het nieuws.

Achter het overbekende woord 'preek' gaat feitelijk een uitermate boeiend interactieproces schuil. Dat wil ik in dit boek voor het voetlicht brengen. Vanuit de stellige overtuiging dat de preek echt zoden aan de dijk zet. Preken is mensenwerk. Het is een samenspel tussen spreker en hoorders. Toch komt er in die interactie een enorme dynamiek op gang. Dat heeft zowel te maken met de existentiële betrokkenheid van de kerkgangers als met de inhoud die ter sprake komt. In de preek gaat het om zaken die kerkgangers ter harte gaan. Het gaat over de manier waarop zij in het leven staan, over hun geloof en levensovertuigingen. Dat geeft aan de preek een bijzonder karakter.

Het gros van de mensen dat op zondagmorgen bijeenkomt, gaat vermoedelijk geregeld naar de kerk. Toch zullen er ook kerkgangers zijn die incidenteel aanschuiven. Het gehoor is meestal divers in leeftijdsopbouw en qua sociale en maatschappelijke achtergronden. Bovendien kunnen de persoonlijke leefomstandigheden en de manieren van geloven van de kerkgangers onderling sterk variëren.

Ondanks die diversiteit is er toch sprake van een zekere gezamenlijkheid en gemeenschappelijkheid. Er wordt samen gezongen en gebeden, en gemeenschappelijk geluisterd naar de Schriftlezingen die op de een of andere manier terugkeren in de preek.

Naar een preek luisteren en een preek houden – voor de betrokkenen is het niet om het even. Kerkgangers gaan met een zekere verwachting naar de kerk. Ze hopen aangesproken te worden. De teleurstelling groeit zienderogen als de verveling of de ergernis toeslaat. Soms is er echter een intense betrokkenheid en positieve aandacht. Predikanten doen hun uiterste best om met de hoorders in contact te treden en hopen erop dat zij begrepen worden en dat er van de preek een opbouwende werking uitgaat.

De preek is een samenspel van de luisterende gemeente en de sprekende predikant.¹ Om te begrijpen wat een preek doet, kunnen we bij de hoorders te rade gaan. Hoe beleven zij de preek? Maar we kunnen ook inzoomen op de predikant: hoe komt de preek als toespraak tot stand? Preken is een *performance*, een samenspraak tussen de spreker en de hoorders. Die interactie zet iets in beweging. Spreker en hoorders voltrekken samen een godsdienstige praktijk, waarin de Bijbel ter sprake komt in samenhang met het geloofsleven en het reilen en zeilen van de wereld. Iets daarvan komen we op het spoor als we kijken wat de spreker en de hoorders doen als er gepreekt wordt. Dan benaderen we de preek vanuit de betrokkenheid van de participanten. We kunnen echter ook de preek als fenomeen onder de loep nemen. Dat is dan meer beschrijvend en analyserend. Wat verstaan we onder een preek? Wat houdt het in dat de preek *bediening van het Woord van God* is?

Dit boek is een praktisch-theologische studie van de preek. Dat wil zeggen: het gaat over een concrete praktijk, namelijk het houden van een preek in de kerkdienst. Dat preekgebeuren heeft een godsdienstig karakter. Om dat specifiek godsdienstige karakter op zijn eigen merites te kunnen beschrijven en beoordelen is een *theologische* invalshoek onontbeerlijk. Breed opgevat is het de taak van de

---

1 Lees bij het woord 'predikant' zowel de vrouwelijke predikante als de mannelijke predikant. Ik gebruik niet steeds de woorden 'predikante' en 'predikant'. Omdat het woord 'predikant' mannelijk is, gebruik ik het woord 'hij' als persoonlijk voornaamwoord in de derde persoon enkelvoud.

theologie om *het geloof in God* te doordenken en te verantwoorden.² De praktische theologie doet dat door zich te richten op concrete praktijken. De preekpraktijk heeft echter niet alleen een godsdienstige dimensie, want de preek is ook een toespraak. En die dimensie krijgen we weer beter in beeld vanuit de kunst van de welsprekendheid. Bovendien klinkt in het luisteren naar een preek niet alleen het geloof van de kerkgangers mee, maar ook de lotgevallen van het leven. Wat de praktijk van de preek betreft betekent dit dus dat de theologische invalshoek niet het één en al is. Willen we echter recht doen aan de preek als godsdienstige praktijk, dan is een theologisch perspectief wel onmisbaar. In de gang van mijn betoog zal duidelijk worden dat het geloof twee kanten heeft, namelijk enerzijds het geloof als iets wat zich voltrekt in de mens én anderzijds datgene waar het geloof zich op richt: de werkelijkheid van de levende God. Deze twee facetten kunnen we niet van elkaar scheiden. Zij werken juist op elkaar in. Geloven bestaat in een levendige wisselwerking tussen God en mens. In de preek komen beide aspecten aan bod: het geloof komt ter sprake en God komt ter sprake. Maar dan ook nog weer zo dat het christelijk spreken *over* God gefundeerd is in het spreken *van* God.³ Kortom, hoe we het ook wenden of keren, wie de preekpraktijk theologisch wil doorlichten, heeft zich te verantwoorden over het geloof in God. Vandaar de titel van dit boek: *Over God gesproken*.⁴

Over God gesproken. Het woord ‘God’ verwijst naar de theologische lading waarmee het hele preekgebeuren doorspekt is, zowel in het spreken als in het luisteren. Dat maakt het spannend en kwetsbaar.

---

2 Zie F.G. Immink, *In God geloven. Een praktisch-theologische reconstructie*, Zoetermeer: Meinema, 2003. Zie voor de theologie als academische wetenschap: Gerrit Immink, ‘Theologie, universiteit en kerk. Over de discutabele positie van de theologie aan de Nederlandse universiteiten’, in: *Religie, Recht en Beleid* 6 (2015) 3 66-79.

3 J. Muis, *Onze Vader. Christelijk spreken over God*, Zoetermeer: Boekencentrum 2016, 54.

4 Uit het ‘woord vooraf’ van de eerste druk van Miskottes boek *Om het levende Woord*, waarin ook het boek *Het waagstuk der prediking* is opgenomen, maak ik op dat hij overwogen heeft om het boek deze titel te geven: *Om de Waarheid te zeggen*. ‘Het gaat om de Waarheid en het gaat om het zéggén daarvan: en deze twee zijn in de theologische bemoeiing niet te scheiden.’ K.H. Miskotte, *Om het levende Woord. Opstellen over de praktijk der exegese*, Kampen: Kok 1973².

Spannend, omdat het hoge woord ‘God’ eruit moet, kwetsbaar, omdat het toch een menselijke verwoording blijft. Hoezeer de preek ook godsdienstig is geladen, het blijft wel een toespraak van een mens tot medemensen. Toch hebben voorganger en hoorders samen het besef dat in die toespraak het geloof in God gedeeld wordt. Sterker nog, het leven met God wordt als levende werkelijkheid ten tonele gevoerd. Juist omdat in een preek zoveel perspectieven belicht worden en onderhuidse gevoelens en overtuigingen meespelen, dient een preek *weldoordacht* en *welsprekend* te zijn. Daar komt heel wat voor kijken. Hoe geef je uitdrukking aan de openbaring én de verborgenheid van God zoals bijbelse teksten daarvan getuigen? Hoe breng je existentiële geloofs- en levenservaringen van mensen voor het voetlicht? Een voorganger heeft de taak om op de kansel de Bijbel open te slaan en uiteen te zetten. Maar hij komt ook van de kansel af, neemt om zo te zeggen plaats naast de mensen in de kerkzaal en luistert naar hun verhalen en bevindingen en neemt dat weer mee de kansel op en verwerkt dat in zijn toespraak.

Dat we over God spreken, is met de godsdienstige praktijken en met het godsdienstige leven gegeven. Die praktijken veronderstellen een levendig verkeer tussen God en mens. Het geloven en gehoor geven, het bidden en prijzen, het spreken en antwoorden – heel de omgang met God – zijn voor deelnemers aan godsdienstige praktijken levende realiteit. Hun omgang met God en hun leven met God zit als het ware ingebakken in hun werkelijkheidsbeleving. Gelovigen beseffen dat God de mens zo heeft geschapen en onze geestelijke vermogens zo heeft aangekleed, dat we met Hem kunnen en mogen verkeren. In godsdienstig taalgebruik: God heeft de mens geschapen naar zijn beeld en gelijkenis. Daar is de daadwerkelijke omgang met God op gestoeld. Het is dan ook niet vreemd dat in de uitoefening van het geloof een heel scala aan menselijke, sociale en culturele factoren meespeelt. Zo zitten godsdienstige praktijken nu eenmaal in elkaar. We spreken op menselijke wijze over God, passend bij wie wij als mens zijn. Uiteraard bestaan God en mens niet op dezelfde wijze: wij zijn creatuur, God is Schepper. God is Geest, wij zijn lichaam en geest. Er is echter niet alleen onderscheid, maar ook verbinding en gemeenschap. Anders zou godsdienst nooit van de grond zijn gekomen. Gelovige mensen hebben enig besef van Gods tegenwoordigheid. Ze weten zich door God aangesproken en zij stellen ver-

trouwen in God. Ik stip deze zaken hier slechts kort aan, want er ligt uiteraard een hele wereld achter. Kerkgangers beseffen dat. Ze zijn min of meer vertrouwd met het godsdienstige raamwerk dat hun geloof omgeeft. Wie naar de kerk gaat, komt in aanraking met de gang van het kerkelijk jaar en met de kerkelijke feesten. Op die dagen worden kerkgangers zich bewust van de veelkleurigheid en de rijkdom van Gods tegenwoordigheid in deze wereld. God wordt niet alleen aanbeden als de Schepper, maar ook beleden als Verlosser. God is aanwezig in de weg die Jezus gaat; Hij is aanwezig als bezielende en vernieuwende kracht door de tegenwoordigheid van zijn Geest. Die rijkdom en veelkleurigheid van Gods bemoeyenis met zijn schepping en met ons mensen heeft een *menselijke maat*. Passend bij wie wij als *schepsel* van God zijn. Hoe zou God anders weerklink kunnen vinden in onze gedachten, in ons gemoed, in onze voorstellingswereld, in onze handel en wandel?

In onze seculiere samenleving is het spreken over God en het verkeren met God wel steeds ongewoner en vreemder geworden. Moderne westerse samenlevingen zien zichzelf graag als 'godsdienstig neutraal'. Dat wekt de suggestie dat 'God' een toevoegsel is. *In feite* hoort het er niet bij, maar als toegevoegde waarde heeft het kennelijk zin voor godsdienstige mensen. In het openbare leven mag de godsdienst eigenlijk geen rol spelen en het publieke spreken over 'God' is niet meer dan een privémening en kan maar beter achterwege worden gelaten. Met als gevolg dat een *naturalistische levensbeschouwing* min of meer standaard is geworden, waardoor godsdienstig geloof en godsdienstige praktijken als een *vreemde toevoeging* worden gezien. Iets wat er eigenlijk niet bij hoort, maar als overbodige projectie bij veel mensen kennelijk (nog) wel leeft.

Over God *gesproken*. Diep in de protestantse ziel leeft de overtuiging dat de dingen tussen God en mens *uitgezegd* kunnen worden. Het leven van de mens, de motieven en overwegingen, de gezindheid van het hart, het verlangen en de strevingen, angst en vrees, overgave en vertrouwen – het kan allemaal verwoord en meegedeeld worden aan onze medemens. Maar ook over God kunnen we spreken en we kunnen elkaar deelgenoot maken van Gods liefde en genade. In beeldende taal spreken we over de verhevenheid en de nabijheid van God. In poëzie en lied bezingen we de Naam van God. Metaforen en

verhalen brengen geheimenissen tot leven. Het protestantisme is primair een godsdienst van het *Woord*. Maar dan gaat het wel om woorden die het beeldende vermogen wakker roepen, woorden waarin de metafoor doorklinkt, woorden die verhalen vertellen. Bij protestanten wordt het ritueel voortdurend omgeven door de taal. Het sacrament wordt begeleid door het narratief. Ten tijde van de Verlichting werd het talige concept zo dominant dat de sacramenten bijna terzijde werden geschoven en de geheimenissen van God en mens door de menselijke rede werden ontmythologiseerd. In de huidige samenleving moeten we ons vooral wapenen tegen de ‘verplattung’ van de taal. Het spreken over God komt niet uit de verf als onze taal het fysieke en het natuurlijke niet overstijgt. God is tegenwoordig, maar wel anders dan onze buurman of buurvrouw. Onze Godskennis blijft omlijst door een geheimenis en godsdienstige praktijken brengen ons in contact met het bovenzinnelijke.

Kan het spreken *over* God ook een spreken *van* God worden? Hooft de gemeente in de preek het Woord *van God*? Deze vragen zullen in dit boek voortdurend om de hoek komen kijken. Ter introductie het volgende. Het spreken over God heeft in de Bijbel een belijdend karakter. Wie God is, wat Hij gedaan heeft en doet, dat wordt door de geloofsgemeenschap belijdend uitgesproken. Er is echter ook sprake van een meer direct spreken van God zelf: de *Godsspraak*. Dat zijn Woordopenbaringen waarin God zichzelf bekend maakt. Vaak zijn het *sprekende verschijningen*, het visuele gaat voorbij, het gesprokene blijft. Bij de openbaring aan Mozes roept God vanuit de brandende braamstruik: ‘Ik ben die er zal zijn.’ (Ex. 3:14) Vooral in de profetische literatuur is de Godsspraak essentieel. Als God zich in een nachtelijke openbaring bekend maakt, zegt Samuel: ‘Spreek, uw dienaar luistert.’ (1 Sam. 3:10) En van de profeet Natan lezen we: ‘Maar diezelfde nacht richtte de HEER zich tot Natan: “Zeg tegen mijn dienaar, tegen David: ‘Dit zegt de HEER: (...)’” (2 Sam. 7:4-5) God richt zich sprekend tot de mens, en deze mens, de geroepene, verstaat het Woord. Maar, zo zou iemand kunnen tegenwerpen, die Godsspraak is wel tot ons gekomen als getuigenis van mensen. Brueggemann heeft erop gewezen dat in het Oude Testament zowel het spreken over God als het spreken van God overduidelijk aanwezig is, maar, zo voegt hij eraan toe, we moeten dat onderscheid niet overschatten, ‘want zelfs waar God

spreekt, is de tekst *Israëls getuigenis* dat God zo heeft gesproken'.⁵ Is dat een afzwakking van de uitdrukking 'Woord van God'? Niet in die zin dat alle woorden over boven afkomstig zijn van beneden, zoals Kuitert beweerde.⁶ Deze thematiek van de aard van het 'door God aangesproken worden' zal op verschillende plaatsen in dit boek aan de orde komen (zie II.4 en IV.3 en IV.4). Nu alvast twee opmerkingen hierover. (1) Het profetische 'Woord van God' staat in de mensenwereld voortdurend ter discussie en wordt omringd door twijfel en aanvechting. In de Bijbel wordt het echter wel ervaren als Woord van God zélf, een Woord met scheppende kracht, een leven scheppend en vernieuwend Woord dat de werkelijkheid van God tegenwoordig stelt.⁷ (2) Wat door mensen ervaren en gekend wordt, kan wel terdege een gebeuren zijn dat zich *aan hen* voltrekt en om zo te zeggen een *extern referentiepunt* heeft. Juist op het gebied van de godsdienst is dit een uiterst aangelegen punt, want religieuze ervaring is *receptief* van aard (zie IV.5). Het subjectieve karakter van de geloofservaring komt niet in mindering op het 'tegenover' van God drie-enig. Het feit dat het getuigenis van God en de ervaring van God zich voltrekken in de menselijke existentie, sluit niet uit dat de werkelijkheid die daarin uitgedrukt wordt een getuigenis en een gewaarwording *van God* is.⁸

Over God spreken en uit naam van God spreken is een riskante onderneming. Wie de kansel beklimt om uit het *Woord van God* te preken, kan dat niet op eigen houtje doen. Wie de bijeengekomen gemeente op zondag toespreekt in de kerkdienst, wordt daartoe gevolmachtigd door de kerk. Terecht verbindt de kerk daar allerlei kwaliteitseisen aan: een theologische opleiding, een transparante persoonlijkheid, communicatieve vaardigheden, vertrouwdheid met het belijden van de kerk, persoonlijk geloof en roepingsbesef. Over de preek als toespraak en over de inhoud van de verkondiging valt het nodige te zeggen, zoals verder zal blijken in dit boek. Toch, zo

---

5 Walter Brueggemann, *Theology of the Old Testament. Testimony, Dispute, Advocacy*, Minneapolis: Fortress Press 1997, 117.

6 H.M. Kuitert, *Over religie. Aan de liefhebbers onder haar beoefenaars*, Baarn: Ten Have 2000.

7 Zie Jörg Jeremias, *Theologie des alten Testaments*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2015, 350-362.

8 Immink, *In God geloven*, 232-259.

zegt Grözinger, als we het geheel overzien, moeten we zeggen: ‘Het thema van de preek is God – en niks anders. (...) De preek kan vandaag de dag alleen nog gerechtvaardigd worden als spreken over God.’⁹

Opbouw van het boek. De protestantse preektraditie staat en valt met de opvatting dat de preek bediening van (of dienst aan) het *Woord van God* is. Daar schuilt de gedachte in dat God zelf op de een of andere manier werkzaam aanwezig wil zijn in de preek als menselijke toespraak. In de praktijk is dat een uitermate precair gebeuren. Want juist omdat het ‘Woord van God’ in het spel is, is alles wat zweemt naar machtsuitoefening of machtsmisbruik in de verbale performance uit den boze. Josuttis heeft er terecht op gewezen dat onder protestanten het vrijheidspostulaat een eerste vereiste is in de uitvoering van de kerkdienst. ‘In de kerkdienst mag er geen sprake zijn van magie tegenover God en van manipulatie tegenover de mensen.’¹⁰ Vandaar dat de relatie tussen de preek en het Woord van God van allerlei kanttekeningen moet worden voorzien. Dat is in de loop van de geschiedenis ook steeds gebeurd, zij het op uiteenlopende manieren. Bijvoorbeeld dat de werking van het Woord van God een werking van *Woord én Geest* is, dat het gehoor geven aan het Woord *geestelijke vrijheid* veronderstelt, dat de preek altijd gekoppeld is aan *uitleg van de Schrift*, dat de welsprekendheid op de kansel verbonden dient te zijn met *mensenkennis en geloofsinzicht* enzovoorts. Dat alles neemt niet weg dat de preek meer is dan een toespraak over godsdienstige en morele onderwerpen. Het is een performance waarin het geloof in God zo ter sprake komt, dat er ook een werkzaamheid van Godswegen wordt verwacht. Die gedachte loopt als een rode draad door de protestantse preekpraktijk. In hoofdstuk II breng ik dat in beeld en laat ik ook iets zien van de variëteit van de protestantse preekopvatting in historisch perspectief. Het is een vrij lang hoofdstuk geworden, mede vanwege de preekfragmenten die kleur geven aan de verschillende theologische posities.

In hoofdstuk III komt de kanselwelsprekendheid aan de orde.

---

9 Albrecht Grözinger, *Homiletik*, München: Gütersloher Verlaghaus 2008, 159.

10 Manfred Josuttis, *Die Einführung in das Leben. Pastoraltheologie zwischen Phänomenologie und Spiritualität*, Gütersloh: Gütersloher Verlaghaus 1996, 92.

Dat is een uitermate belangrijk thema omdat het *Woord van God* zich uiteindelijk voltrekt in de communicatie tussen spreker en hoorders. Dan komt het aan op de performance. In de mondelinge voordracht komt de vertolking tot leven. Daar komen uiteindelijk alle lijntjes samen. Tijdens de preek gebeurt ‘het’, of het gebeurt niet.

In hoofdstuk IV kijken we naar de relatie tussen de Bijbel en de preek. Wat komt er allemaal voor kijken om de preek daadwerkelijk te ‘koppelen’ aan een specifiek bijbelgedeelte? Een predikant doet aan uitleg, exegese, maar daarmee is alles nog niet gezegd. Het begrip-paar ‘uitleg en toepassing’ wordt ook vaak gehanteerd, maar daar kunnen we allerlei vraagtekens bij plaatsen. Bovendien: hoe krijgen teksten uit een ver verleden zeggingskracht in deze moderne tijd? De Bijbel *vertolken* is nog wel iets anders dan de Bijbel citeren.

In hoofdstuk V gaat het over preken op de kerkelijke feestdagen. Op die dagen gaat het om de grote accenten in het evangelie. Het bijzondere van Gods handelen komt dan voor het voetlicht en juist dat stelt de predikant voor grote uitdagingen. Aan de ene kant is het bekende stof en kerkgangers willen met Kerst, Pasen en Pinksteren het ‘bekende verhaal’ horen, maar anderzijds zit het geheim van het evangelie, het ongewone en onverwachte van Gods verlossende handelen, juist verborgen in die bijzondere gebeurtenissen. *De preek als blijde boodschap* vereist grondige theologische bezinning.

Om erin te komen, starten we eerst in de concrete praktijk. Wat gebeurt er zoal bij het luisteren naar een preek? En, ten tweede, hoe komt een preek eigenlijk tot stand? Het gaat om een eerste oriëntatie, niet om een uitputtende behandeling van allerlei thema’s.

2. Luisteren naar een preek

Er zijn momenten waarop kerkgangers geïnteresseerd luisteren, maar er zijn ook momenten waarop ze afdwalen of zelfs afhaken. Soms boeit de voordracht of worden ze geraakt. Maar er kan ook verveling of irritatie ontstaan. Juist bij een toespraak waar godsdienstige, ethische of maatschappelijke thema’s aan de orde komen, speelt de existentiële gevoeligheid van de hoorders een grote rol. Temeer daar een preek geen vrijblijvende toespraak is. Vaak zijn hoorders gedurende de preek zelf in de weer met de verhalen of de onderwerpen die te berde worden gebracht. Tal van factoren beïnvloeden het luisterproces: de akoestiek van de kerkzaal, de gemoedsgesteldheid van de

kerkganger, de mate van de vertrouwdheid met kerk en geloof, de sociale omstandigheden, de vragen en de vanzelfsprekendheden die door ons hoofd dwarrelen enzovoorts. Toch is er in de kerkdienst, voordat we aan de preek toe zijn, al iets van gemeenschappelijkheid ontstaan door de liturgie. Er is al gezongen en gebeden. Bovendien is de aandacht ook al gefocust door de lezingen uit de Bijbel. Uit onderzoek blijkt dat de liturgie al een zekere ontvankelijkheid en zelfwerkzaamheid heeft gecreëerd op het moment dat we aan de preek toe zijn.¹¹ De bewoordingen en de beelden die daarbij gebruikt zijn, bieden een bedding voor het gevoelsleven en zetten de gedachtevorming in beweging. Dat wil helemaal niet zeggen dat de liturgie afgestemd moet zijn op de preek, maar geeft wel aan dat er focus aangebracht wordt in de voorstellingswereld van de kerkgangers. Niet in de zin van een blikvernauwing, maar juist in een verruiming van de aandacht. De lezingen uit de Bijbel, bijvoorbeeld, brengen een andere, op het eerste gezicht soms wat vreemd aandoende wereld binnen de horizon. En liedteksten kunnen ons op andere gedachten brengen. Tijdens de gebeden wordt het leven van ons mensen en van de wereld waarin wij ons bevinden ontvouwd voor het aangezicht van God. Al deze gezamenlijke activiteiten dragen bij aan de luisterhouding en creëren een zekere ontvankelijkheid, waardoor de participatie van de hoorders al bij het begin van de preek in scène is gezet. Zonder de samengekomen gemeente en de configuratie van de kerkdienst zou een preek een heel andere werking hebben.

Hoe ontstaat betrokkenheid en wanneer kunnen we de aandacht erbij houden? Aandacht tijdens de preek heeft te maken met de focus en de concentratie van ons bewustzijn. Gedurende de preek kunnen de besognes van het alledaagse leven met een overheersende intensiteit aanwezig zijn in ons bewustzijn. Ze kunnen zich onweerstaanbaar opdringen, maar het kan ook gebeuren dat ze juist getriggerd worden door een bijbelverhaal of zelfs door een terloopse opmerking van de predikant. Dat geeft aan dat de hoorder zelf in de weer is met de zaken van het geloof en het leven. Concentratie en aandacht betekent echter ook dat we in staat zijn bepaalde zaken buiten beschouwing te laten of naar de achtergrond te duwen. We

---

11 Theo Pleizier, *Religious Involvement in Hearing Sermons. A Grounded Theory Study in empirical theology and homiletics*, Delft: Eburon 2010, 157-184.

kunnen geboeid raken door iets wat gezegd wordt waardoor datgene wat ons daarvoor bezighield naar de achtergrond schuift. Ook kan het gebeuren dat we door de uitleg van de Bijbel of door opmerkingen in de preek op andere gedachten gebracht worden of net even iets anders naar bepaalde zaken gaan kijken. Al dit soort processen voltrekken zich in het luisteren naar een preek.

Een predikant richt de aandacht van de hoorders en hoopt dat ze een tijdje betrokken blijven. De spanningsboog van de aandacht is vaak maar kort. Bovendien is het gehoor bij een preek divers qua interesses. Sommigen verlangen dat een bijbeltekst goed uitgelegd wordt, terwijl anderen graag horen wat de relevantie van zo'n tekst voor nu is. Bij een preek gaat het overigens niet alleen om *tekstuele aandacht*. Sommige hoorders willen graag even stilstaan bij wat we als gelovige nou eigenlijk geloven. Dat zit meer op het niveau van de *inhoud*. Een voorganger kan wel uitleggen hoe het verhaal van de bruiloft in Kana *tekstueel* is opgebouwd en dat de verandering van water in wijn het begin van de *tekenen* is die Jezus verricht, maar hoe zit het eigenlijk met wonderen en tekenen? Er zijn hoorders die tijdens de preek aangesproken worden in hun gedachtevorming, terwijl anderen juist afhaken als dat de overhand heeft. Zij luisteren meer vanuit het gemoed: een preek moet hen raken in het *gevoelsleven*. De aandacht en de betrokkenheid worden verhoogd als de toegang tot het eigen innerlijk wordt versterkt. Dat wil helemaal niet zeggen dat het wat deze hoorders betreft in de preek altijd over vroomheid en spiritualiteit zou moeten gaan, maar hun aandacht wordt pas echt geprikkeld als ze door iets geraakt worden.

Bij het luisteren naar een preek spelen de onderlinge sociale betrekkingen ook een belangrijke rol.¹² Een predikant heeft een specifieke functie in de geloofsgemeenschap en dat werkt ook door in het luisteren naar een preek. Door pastorale ontmoetingen staat hij in contact met zijn gehoor en het kan gebeuren dat hij in de preek verbindingen weet te maken met levenservaringen van hoorders. Wie bijvoorbeeld verlies te verwerken heeft, kan bemoedigd worden door een vertroostende passage. Maar het kan ook gebeuren

---

¹² Peter Hartly, *Interpersonal communication*, London/New York: Routledge, 1999², 87-91. Arthur Van Seters (Editor), *Preaching as a Social Act. Theology and Practice*, Nashville: Abingdon Press 1998.

dat iemand hunkert naar een moment van herkenning vanuit de eigen leefsituatie, maar geen enkele aansluiting vindt. Dat kan leiden tot teleurstelling. Er zijn hoorders bij wie de band met de spreker van doorslaggevende waarde is in het luisterproces.¹³ In meer algemene zin kunnen we stellen dat een goede band van de predikant met de gemeente het luistergenot ten goede komt. Trouwens ook de onderlinge band tussen kerkgangers kan van invloed zijn op het luisterproces. Ook al raakt mij zelf iets niet persoonlijk, dan kan het nog wel gebeuren dat ik besef dat het iemand anders wel raakt die ik persoonlijk ken. Kerkgangers luisteren in zekere zin ook voor elkaar en met elkaar.

Het luisteren naar een preek is situationeel en contextueel. Dat wil zeggen, de woorden klinken uit de mond van deze voorganger en er is een concrete gemeenschap van mensen aanwezig – mensen die allemaal hun eigenaardigheden hebben en die hun persoonlijke omstandigheden met zich meedragen. Dat betreft niet alleen hun persoonlijke omstandigheden, want er is ook zoiets als een breder maatschappelijk veld waarin de mensen zich bevinden en een cultureel klimaat dat ze in- en uitademen. Die achtergrond en omstandigheden spelen juist bij de preek – omdat het in de preek op een existentiële manier over het leven en het geloof gaat – een belangrijke rol. Niet altijd expliciet, niet in die zin dat het steeds gethematiseerd wordt, maar vaak wel impliciet – in de terloopse opmerkingen, in de wijze waarop voorbeelden of illustraties gebruikt worden, door de manier waarop onze menselijke ervaringen of de lotgevallen van het leven ter sprake komen. Ik breng nu drie aandachtspunten naar voren die ons parten spelen bij de preek in de huidige situatie. Het is beslist geen uitputtende opsomming en het is ook niet meer dan een inschatting, want wie kan de uitdagingen voor de preek echt doorgronden?

Religieuze laaggeletterdheid

Wie naar een preek luistert, neemt deel aan een godsdienstige praktijk. Dat houdt in dat er religieuze overtuigingen en ervaringen ter sprake komen. Dat is niet het vooropgezette doel van de preek, want

---

13 Ronald J. Allen, *Hearing the Sermon. Relationship / content / feeling*, St. Louis: Chalice Press, 2004, 27-31.

het gaat over het leven en het geloof van mensen, over het reilen en zeilen van de wereld, over teksten uit de Heilige Schrift, over het belijden van de kerk enzovoorts. Maar bij al die thema's en onderwerpen komt uiteindelijk toch God ter sprake. Het spreken over God gaat gepaard met de beeldtaal en het begrippenarsenaal van een specifieke godsdienstige traditie, in dit geval de taal van het christelijk geloof. Wil de communicatie slagen, dan veronderstelt dat bij de hoorders een zekere mate van godsdienstige geletterdheid. Uiteraard kan dat variëren tussen een sterke en een zwakke vertrouwdheid met het godsdienstige gedachtegoed en vocabulaire. Bovendien bevat een preek momenten van uitleg en toelichting. Maar dat neemt niet weg dat er wel enige godsdienstige kennis en een religieus besef worden verondersteld.

De kerkdienst is een oefenplaats. De bijeengekomen gemeente is een werkgemeenschap met open vensters op zowel de wereld als op het koninkrijk van God. In de preek wordt een *gezamenlijke voorstellingswereld* gecreëerd. Maar in een overwegend seculiere context is de creatie van een godsdienstig universum geen sinecure. Hoe creëer je een voorstellingswereld die verder en dieper reikt dan het zichtbare en tastbare? Hoe krijgt het spreken over God reliëf en diepgang? Kennis van bijbelse verhalen en kerkelijke tradities en rituelen is niet meer vanzelfsprekend voorhanden. Menig voorganger kent momenten van sprakeloosheid en religieuze laaggeletterdheid doet zich ook voor binnen kerkelijke gemeenschappen.

Het spreken over God vindt geen vanzelfsprekende bedding in onze seculiere cultuur. Er is niet bij voorbaat een geoefend gehoor en het is moeilijk om taal en beeld te vinden om de werkelijkheid van God te vertolken. Wie spreekt kan zich het taaleigen van de heilige Schrift eigen maken – en dat is wezenlijk voor de prediking – maar in de feitelijke toespraak hebben we vaak te maken met een seculiere mindset. De hoorders worden gedragen door de liturgie en door godsdienstige kennis en ervaringen die ze al dan niet hebben ondervonden. Maar zelfs dan kan het areligieuze levensgevoel ons bekruipen. Het lijkt erop dat kerkelijk christendom in een vrije val verkeert. Kerken sluiten hun deuren, kerkgangers verdwijnen via de achterdeur, kinderen gaan niet meer naar de kerk, kleinkinderen worden niet meer gedoopt. Met het taalveld van de Bijbel is de moderne samenleving niet meer vertrouwd. Er is een toename van religieuze

laaggeletterdheid. Met als gevolg dat we ook in de kerk moeite hebben met de verwoording van de mystieke diepte van het christelijk geloof. Het moet zo gewoon mogelijk zijn, alledaags, binnenwereldlijk, met het *praktisch-ethische* als meest haalbare grens. Het eigene van het christelijk geloof – verzoening en vernieuwing in samenhang met kruis en opstanding – is moeilijk te verwoorden. Ondertussen is ook de hemel ver weg. Het hiernaamaals heeft plaatsgemaakt voor het hier-en-nu, en het lukt ons nauwelijks om in het hier-en-nu nog de dimensie van het koninkrijk van God aan te brengen.

Het lijkt erop dat onze samenleving ten aanzien van het christelijk geloof *apathisch* is geworden. Mensen die afhaken, ook zij die ooit wel een kerkelijke betrokkenheid hebben gekend, verlaten de kerk meestal niet door een bewuste keuze, maar uit desinteresse. Het zegt hun eigenlijk niks meer. Bij jonge mensen en gezinnen met kleine kinderen zijn er zoveel andere zaken die aandacht vragen, dat kerk en geloof erbij inschieten. Nog wel gelovig, maar niet meer praktiserend en op den duur ook niet meer gelovig en op wat langere termijn religieus laaggeletterd. De slogan ‘terugkeer van de religie’ lijkt een postmoderne mythe te worden. Uiteraard is er in de politiek aandacht voor religie, maar vooral vanwege het feit dat door de toenemende religieuze diversiteit en vooral door de opkomst van de islam de liberaal-seculiere opvatting over de scheiding van kerk en staat niet meer functioneert. Maar een terugkeer van de religie in concrete praktijken van geloof en leven valt moeilijk te bespeuren. In die zin neemt het seculiere leven alleen maar toe. Pollack en Rosta wijzen erop dat met name in de West-Europese landen er zo’n hoog aanbod is op het gebied van vrije tijd, consumptie, uitgaansleven enzovoorts, dat de mensen vaak iets beters te doen hebben dan deelname aan godsdienstige praktijken, zoals kerkbezoek. Dus geen bewuste afkeer, maar eerder een soort godsdienstige onverschilligheid.¹⁴

Een van de gevolgen hiervan is dat er een niet onbelangrijke categorie van incidentele kerkgangers is. Aan de ene kant dus krimpende gemeenten met een kleiner wordend aantal trouwe kerkgangers, die dan ook nog de kenmerken van een ‘bevriende inner circle’ krijgen, en aan de andere kant de incidentele kerkganger die liever wat ano-

---

14 Detlef Pollack en Gergely Rosta, *Religion in der Moderne. Ein internationaler Vergleich*, Frankfurt/New York: Campus Verlag 2015, 223-227.

niem de bank inschuift en niet zit te wachten op koffie, koek en een handdruk. Maar ondertussen verwacht die incidentele kerkganger wel dat het helemaal raak is met de liturgie en de preek. Een herkenbaar, op maat gesneden 'event', terwijl de regelmatige en doorgewinterde kerkganger al lang weet dat echt niet iedere preek raak is en je heel wat zitvles moet hebben om gesticht te worden.

Vrijheid en verwarring

We leven in een mix van invloedssferen. In de huidige democratische samenleving is er een grote diversiteit aan stromingen en levensovertuigingen die allemaal hun stem laten horen. De grote steden zijn samengesteld uit een smeltkroes van nationaliteiten, terwijl ook in kleinere steden en dorpen de autochtone bevolking niet langer gezichtsbepalend is. Via de oude media en de moderne digitale media is de toestand in de wereld direct binnen handbereik en kijken we mee naar de ellende in de wereld bij oorlogen en rampen. De globalisering en de kennismaking met andere culturen is gemeengoed geworden en niet langer voorbehouden aan de culturele elites. Aan de ene kant wordt dit alles ervaren als een verrijking, maar tegelijkertijd brengt het voor velen ook desoriëntatie met zich mee. We vinden geen houvast meer in de vaste kaders van de gevestigde tradities, van sociale groepen waar je vanzelfsprekend bij hoort, van gedeelde idealen waar je gezamenlijk voor staat. De huidige generatie raakt daardoor gemakkelijker de weg kwijt dan vroegere generaties. Aan de ene kant biedt dat een enorme vrijheid: je maakt zelf je keuzes en wordt niet automatisch ingedeeld in een vastomlijnd kader. Anderzijds sticht het ook verwarring: waar vind ik houvast, welke richting moet ik kiezen, waar voel ik me thuis? Ik noem drie kenmerken van onze samenleving die in ons bewustzijn rondwaren: *pluralisme*, *individualisering* en *globalisering*.

- In ons dagelijkse leven worden we omringd door *veelheid* van culturele en godsdienstige tradities en praktijken. Niet alleen in het straatbeeld is de islam duidelijk aanwezig, maar ook op de werkvloer, in het klaslokaal, en vaak ook in vriendenkringen en familieverbanden. Op een afstand kan het exotische interesse wekken, maar als het onderdeel van de woonomgeving wordt, kijken mensen er anders tegen aan. Aan de ene kant wordt het vertrouwder,